

ФЕДІР ДАНИЛОВИЧ ОВЧАРЕНКО: ВЧЕНИЙ У ВЛАДІ

С. М. Ляшко

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

Lyashko.svetlana@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2250-6718>

Ключові слова: Овчаренко Ф. Д., Академія наук УРСР, ЦК Комуністичної партії України, радянсько-партійна номенклатура, період «відлиги», доба «застою».

Стаття є першою спробою наукового висвітлення діяльності академіка Федора Овчаренка (1913–1996) як представника радянсько-партійної номенклатури УРСР середини 1950-х – початку 1970-х рр. На підставі «Спогадів» вченого, хіміка за фахом і партійно-державного діяча, а також комплексу інших джерел визначено етапи його професійної, інтелектуальної та партійно-політичної біографії. Окреслено бачення Ф. Д. Овчаренком проблем української культури в умовах комуністичного режиму, зокрема, питань функціонування в Україні рідної мови, національної літератури, кіномистецтва тощо. Наведено приклади взаємовідносин із відомими діячами української науки і культури. Створено передумови для подальших, більш поглиблених просопографічних студій його життя і діяльності. Авторка доходить висновку, що, незважаючи на високі державні посади і виклики долі, Ф. Д. Овчаренко не змінив своєму життєвому призначенню – служінню науці і Україні.

FEDIR DANYLOVYCH OVCHARENKO: SCIENTIST AT POWER

S. Lyashko

Vernadsky National Library of Ukraine (Kyiv)

Key words: Fedir Ovcharenko, Academy of Sciences of the Ukrainian SSR, the Central Committee of the Communist Party of Ukraine, Soviet Party nomenclature, thaw period, standstill period.

The article is a scientific attempt of scientific highlighting of academic Fedir Ovcharenko's activity (1913–1996) as the representative of Soviet Party nomenclature of the Ukrainian SSR of mid-1950th – beginning 1970th. Methodological form of biographical installation was chosen for processing the available resources. On basis of "Memoirs" of the scientist, a chemist by profession and a party and government leader, as well as a set of other sources the stages of his professional, intellectual and party and political biography were determined. F.D. Ovcharenko's vision of Ukrainian cultural problems in terms of the communist regime, Khrushchev's thawing, Brezhnev's standstill period, in particular, the issues of functioning of native language, national literature, cinema art in Ukraine. Examples of relations with Ukrainian artists and public figures were given. Prerequisites for further, deeper prosopographic studies of his life and activity were created. The author concludes that in spite of high-ranking official positions and life challenges, arising in the process of this peculiar experiment of bringing the highly intellectual scientist to power, F.D. Ovcharenko did not change his purpose in life – serving to science and Ukraine. The situation that arose for him, a high-ranking official, in the conditions of the system existing in the Soviet Union, involved a difficult, sometimes conflicting interaction of his social and cultural knowledge, his own values and identities with the party-state structures and their leaders. The author tries to understand and generalize the essence of the immanent conflict between science and power in the Soviet period of Ukrainian history.

«Я обрав свій складний і нелегкий шлях у поєднанні інтересів вченого з інтересами суспільними. Це наклало відбиток і на мою суто дослідницьку роботу, якої я ніколи не полишав».

Ф. Д. Овчаренко

В історії людства проблема науки і влади в усіх вимірах їхньої взаємодії була і залишатиметься предметом прискіпливої уваги. В українській історіографії в останні десятиліття з'явилися індивідуальні та колективні дослідження на тему

«Наука і влада», «Наука і політика», «Історик і влада», тощо, які, в залежності від завдань дослідження, демонструють різні оптичні ракурси і методологічні концепти^{1,2}. Описані моделі взаємовідносин носіїв влади і вченого як представника певної соціальної групи суспільства. Маємо низку досліджень щодо участі у вищих органів влади УРСР у 1960–1980-х представників переважно гуманітарних дисциплін із середовища Академії наук УРСР, таких як А. Д. Скаба (академік АН УРСР, 1967), П. Т. Тронько (академік АН УРСР, 1978), Ю. Ю. Кондуфор (академік АН УРСР, 1985).

Принципово інший дискурс має проблема «Вчений у лабіринтах влади при комуністичному режимі». Об'єктом дослідження виступають кар'єрні типи науковців. Предметом вивчення є зміст їхньої діяльності на державних посадах, особливо у гуманітарно-політичній сфері (ідеологія як система інститутів), застосовані ними контролюючі, управлінські та регулятивні практики. У цьому сенсі ім'я академіка АН УРСР Федора Овчаренка являє яскраву дихотомію: перед нами постає особистість вченого та державно-партійного діяча. З одного боку, Овчаренко – всесвітньо відомий фахівець у галузі колоїдної хімії, талановитий організатор науки, академік АН УРСР, учасник Другої Світової війни. Як науковець та організатор науки він створив всесвітньо відому наукову школу в галузі фізико-хімічної механіки і гідрофільності дисперсних систем, зробив значний внесок у розвиток нових напрямів колоїдно-хімічного матеріалознавства і хімічної технології, заснував Інститут колоїдної хімії і хімії води НАН України (з 1980 р. Інститут носить ім'я А. В. Думанського), Інститут біоколоїдної хімії НАН України, якому в 1998 р. було присвоєно ім'я Ф. Д. Овчаренка, відзначений академічними преміями НАН України імені Л. В. Писаржевського

Водночас, він уособив практику радянських часів, відзначених альянсом влади і науки, умовою якої було входження відомих науковців, переважно фахівців у гуманітарній сфері, до радянсько-партійної номенклатури. Хоча біографія Ф. Д. Овчаренка, здається, є певним виключенням із зазначеної традиції. Його неординарна постать у довідкових виданнях формально демонструє два життєвих суперечливих конструкта: академік –

хімік, який водночас стає державним діячем, відповідальним за гуманітарний розвиток науки та ідеології українського суспільства. Перший конструкт виглядає як подарунок долі, а другий – як її виклик. Протягом 13 років ця дихотомія через складні біографічні модифікації (наукові, державницькі, світоглядні, психологічні, поведінкові тощо) завжди визначала його життєву позицію.

Узагальнюючу інформацію щодо Ф. Д. Овчаренко-хіміка можна знайти в сучасній літературі довідкового характеру (УРЕ, ЕУ, ЕСУ та ін.). Історіографічно вона доповнюється короткими біографічними статтями, аналізом професійної діяльності, переліком посад, бібліографією праць науковця, характеристиками організаторської і академічної роботи, спогадами колег-науковців³. Але траєкторія життя Ф. Д. Овчаренка різнобарвна і ширша. Майже не дослідженою залишається його діяльність у вищих ешелонах влади в 1950–1972-ті рр. (з перервами). В біографічній літературі вона окреслена вкрай стисло, майже пунктирно.

Слід зазначити, що до початку 1990-х рр. просографічні сюжети щодо керівної верхівки України залишалися «незручними», небажаними та закритими для радянської історичної біографіки і висвітлювалися вибірково. В поле зацікавлень істориків вписані були лише перші особи країни (О. П. Ляшко, П. Ю. Шелест, В. В. Щербицький, Г. К. Крючков та ін.), що значно знеособлювало політичну історію країни. Поза біографічним нарративом лишилося багато неординарних постатей науковців, які працювали в 1950–1980-х рр. в державних і партійних установах колишнього СРСР та УРСР⁴.

У контексті зазначеної теми ми стикнулися з фундаментальною проблемою: у який спосіб в умовах марксистсько-радянської державно-політичної моделі української історії (середина 1950 – початок 1970-х рр.), висвітлити безпосередню

³ Банах О. Академік Федір Овчаренко – видатний український вчений і патріот // Праці НТШ (Хімічні науки). Львів, 2014. Т. XL. С. 119–135; Ульберг З. Р., Лебовка М. І. «Я вибрав свій складний і нелегкий шлях ...»: До 100-річчя з дня народження академіка Ф. Д. Овчаренка // Вісник НАН України. Київ, 2013. № 2. С. 84–88; Перцов Н., Ульберг З. Слово об ученом и человеке // Зеркало недели. URL: https://zn.ua/article/print/SOCIUM/slovo_ob_uchenom_i_cheloveke.html; Федір Данилович Овчаренко / З. М. Ващенко (сост., указ. печат. робот; И. В. Петрянов-Соколов, Г. И. Фукс (всуп. ст.)). Київ: Наукова думка, 1985. 116 с. (серія «Бібліографія учених Украинской ССР).

⁴ Васильев В. Перші секретарі обкомів Компартії України в радянській управлінській системі (сер. 50-х – початок 60-х рр. XX ст.) // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика : 36. ст. Київ, 2009. Вип. 15, ч. 1. С. 318–331.

¹ Історик і влада. Колективна монографія / Відповідальний редактор В. Смолій; Інститут історії України НАН України, 2016. 543 с.

² Наука и власть: Воспоминания ученых-гуманитариев и общественников. Москва: Наука, 2001. 319 с. (Серия «Ученые России. Очерки, воспоминания, материалы»).

участь вченого у владі, охарактеризувати взаємовідносини влади і науки, стосунки, які склалися у процесі спільної роботи, оцінити можливості посадовця впливати на культурні, політичні та інші процеси в країні. Серед перешкод є вкрай обмежені персональні джерела щодо історії діяльності вчених, залучених до системи державного управління. Специфічність полягає також у тому, що проблема потребує залучення перш за все, відповідного корпусу законодавчих та ділових джерел. Такі документи зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, Центральному державному архіві громадських об'єднань України, Центральному державному історичному архіві України, м. Київ, Архіві Президії НАН України, Галузевому державному архіві СБУ та ін. У цих архівах зосереджена «номенклатурно-апаратна, директивна, звітно-контрольна, періодична інформація партійних, державних і громадських органів», доповіді, промови, протоколи, стенограми тощо⁵. Архівні документи дозволяють зрозуміти зміст подій, прийняті за ними колективні і персональні рішення державного рівня, роль окремих високопосадовців у прийнятті і реалізації цих рішень, їхні наслідки.

Важливим джерелом є особові фонди вчених НАН України. Особливості формування персональних архівів дійсних членів та членів-кореспондентів Національної академії наук та їх аналіз дозволяє стверджувати, що документи і матеріали, пов'язані з їх громадською, державною, політичною діяльністю, є вельми нечисленні. Так, особовий фонд академіка Ю. Ю. Кондуфора (Ф. 285, 146 од. зб.), завідувача відділу науки та культури ЦК КП України (1958–1968), включає одну справу (спр. 95). Особовий фонд академіка А. Д. Скаби (Ф. 14, 148 од. зб.), секретаря ЦК КП України (1959–1969) містить лише кілька справ про суспільно-політичну діяльність науковця-високопосадовця⁶.

Метою роботи є дослідження на тлі політичних, суспільно-культурних і державницьких процесів історію життя академіка-хіміка та комуніста

Федора Даниловича Овчаренка (8 лютого 1913 р., Василівщина – 25 грудня 1996 р., Київ), окреслити персональні проблеми, без розуміння яких неможливо усвідомити масштаб особистості, висвітлити поведінкові стратегії, вчинки, комунікативні відносини і практики цього неординарного представника української наукової і партійно-політичної еліти радянської доби. Акцент зроблено на хронологічних, проблемних, світоглядних, особистісних чинниках.

Обраний для дослідження напрям політичної діяльності Ф. Д. Овчаренка багатовимірний: вчений-хімік, академік, один із знаних діячів у вищих ланках управління держави та науки. На біографічному тлі відомості, а тим більше аналіз партійної, державної, суспільної діяльності особи виглядають наразі як абрис, «зроблений від руки» в мемуарах Ф. Д. Овчаренка, з позначенням окремих етапів життя і мотивації власного вибору, мозаїка нечисленних фрагментів зі спогадів колег в академічних, державних та партійних органах республіки.

Для опрацювання наявних джерел (переважно мемуарного типу) нами обрано методологічну форму біографічної інсталяції, що дозволяє зосередитися «на переміщенні людини у межах темпорально-просторових координат та на мозаїці елементів, що охоплюють розмаїття сфер людського життя – психологічну, комунікаційну, приватну, публічну, професійну, побутову, а також репрезентують протиріччя характеру, позиціоновані і приховані симпатії/антипатії, зміни ролей і статусу, вчинки та їх мотивації»⁷. Матеріалами для біографічних інсталяцій послуговували «Спогади» Ф. Д. Овчаренка⁸, що містять опис подій, рефлексії, нотатки, міркування з приводу певних подій, пояснення щодо прийняття рішень, спілкування у сегменті своєї відповідальності, листування, витяги з власних виступів та публікацій, а також публікацій про нього. Контекстом до абрису виступає історична епоха.

Перспективним методологічним напрямком у дослідженні проблеми «вчений у владі», на думку Я. С. Калакури⁹, є праці з психології історії, що відкривають нові можливості для реалізації

⁵ Киридон П. В. Партійно-державна номенклатура Української РСР 1945–1964 років : класифікація неопублікованих матеріалів джерельного комплексу // Історична пам'ять. Полтава, 2015. № 32. С. 113.

⁶ Особові архівні фонди вчених НАН України в Інституті архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : путівник / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т архівознавства; авт. та упоряд.: С. В. Старовойт, А. І. Шаповал [та ін.]; редкол.: Л. М. Яременко (відп. ред.) [та ін.]. Київ, 2017. С. 255–258, 515–517.

⁷ Буряк Л. І. Інсталяція як біографічний конструкт: Гнат Павлович Житецький // Українська біографістика: Збірник наукових праць. Київ, 2017. Вип. 15. С. 16.

⁸ Овчаренко Ф. Д. Спогади / уклад. В. Г. Буткевич. Київ: Оріяни, 2000. 456 с.

⁹ Калакура Ярослав Степанович (н. 1937) – історик, українознавець, історіограф, джерелознавець, археограф; у 1969–1972 рр. – працівник апарату ЦК КПУ; у 1971–1972 рр. – помічник Ф. Д. Овчаренка.

принципу антропологізму в історичній науці¹⁰. Може бути використаний метод інтроспекції як пізнання людиною моментів власної активності, таких як думки, образи, почуття, самоаналіз тощо. Він дозволяє лише наблизитися до розуміння того, чим керувалася особа при прийнятті рішень, чи мала вона особисту позицію та відстоювати її тощо. Джерелами інтроспективної інформації є мемуарна література (автобіографічний матеріал, спогади, листування тощо) та інші.

Мусимо визнати певну обмеженість нашої рефлексії щодо конкретної проблеми. В контексті обраної наукової стратегії є можливість тлумачити лише достовірні факти прямого впливу, або припускати з більшою чи меншою долею вірогідності наявність зв'язку між тим, як бачили події у вищих ешелонах влади і тим, як сприймав і реагував на них Ф. Д. Овчаренко та його оточення.

Перебування Федора Даниловича Овчаренка на високих політичних посадах та участь у громадській діяльності припадає на період між хрущовською «відлигою» (1953–1964) і брежнєвським «застоем» (1965–1986). Період «відлиги» в радянському суспільстві, з одного боку, супроводжувався викриттям культу особи Й. Сталіна, закріпленням керівного становища КПРС (XXII з'їзд КПРС, 1961). Лібералізація суспільного життя відзначилася незначним послабленням тоталітарної влади, вибірковою реабілітацією жертв політичних репресій сталінських часів, духовно-культурним відродженням, що віддзеркалилося у послабленні контролю і керуванні (цензура) видавництвами, кіномистецтвом, появою перекладної світової наукової і художньої літератури тощо. Але, водночас, системно посилювалася так звана «боротьба з українським буржуазним націоналізмом», продовженням утисків і переслідувань інакодумців («шістдесятники»), реформами в економіці. В цілому партійно-бюрократична система зберігала ленінську-сталінську «філософію політики» щодо лінії ВКП (б) – КПРС та відповідні ідеологічні шаблони.

Хрущовську лібералізаційно-демократичну модель соціалізму змінив період брежнєвського «застою» (1964–1984). В ці часи помітно трансформувалася темп і тембр політичного життя й ідеологічних процесів в УРСР. Посилилися партійно-бюрократичні тенденції щодо згорання лібералізаційних засад «відлиги»; партійна номенклатура незабаром знову набула статус політич-

ної сили сталінських часів, наділеної реальною владою. Посилилися втручання і ідеологічний тиск КДБ в життя і роботу діячів культури, творчих спілок, вчених, адміністрування української науки і культури, тотальна русифікація усіх сфер життя. Прикметою часу стали розгляд персональних справ, виключення з партії, відлучення від професійної діяльності діячів науки і культури.

Ф. Д. Овчаренко як досвідчений представник адміністративно-командної системи в своїх спогадах, а особливо нотатках до них чітко фіксує прикмети часу і зміну парадигм. Як природознавець, Федір Овчаренко намагався об'єктивно осмислювати матеріальний світ із позицій науки. Серед його світоглядних пріоритетів завжди були культура, література, історія країни. За вихованням, освітою, оточенням, психотипом сфера культурного життя країни відповідала власному досвіду та світоглядним уподобанням Ф. Д. Овчаренка. В спогадах він напише: «Моя пристрасть до культури, історії України зумовила необхідність бути обізнаним в цих важливих для кожної людини галузях, а широке спілкування з діячами науки і культури, збагачувало мої знання»¹¹. Це дозволяло йому у часи хрущовської лібералізації суспільства й політичної атмосфери часів «застою» успішно поєднувати наукову працю з державною, політичною, громадською діяльністю, започаткувати та втілити в життя деякі ідеї, протистояти викликам або використовувати науку й культуру як ідеологічно мотивовані засоби державної політики УРСР та СРСР. Але згодом він з гіркотою оцінював систему, в якій жив, та її керманичів – «невігласів у культурі народу, яким вони правили і якого обіцяли у найближчі два – три десятиліття привести до світлого комуністичного майбутнього»¹². Не зважаючи на це, Ф. Овчаренку навіть у такі скрутні часи вдавалося вибудовувати конструктивні відносини з академічними інститутами, творчими спілками, громадськими організаціями, діячами культури, реалізувати багато з своїх задумів.

У велику політику Ф. Д. Овчаренко прийшов у 43 роки. Його діяльність на високих політичних посадах в межах двох умовних історичних періодів можна поділити на декілька складових: секретар об'єднаної партійної організації АН УРСР (1949–1956), завідувач відділом науки і культури ЦК КПУ (1956–1958), депутат Верховної Ради СРСР (1966–1970) та УРСР (1967–1975), член керівного складу Парламентської групи СРСР у Міжпарла-

¹⁰ Калакура Я. Образ українського радянського історика в контексті інтроспекції // Ейдос. Київ, 2014–2015. Вип. 8. С. 41–54.

¹¹ Овчаренко Ф. Д. Спогади ... С. 161.

¹² Там само. С. 144.

ментському союзу (1964–1966), делегації України на засіданнях Генеральної асамблеї ООН (1971), керівник Товариства «Знання» (1964–1968), секретар з ідеології ЦК КП України (1968–1972), член ЦК КП України (з 1967), кандидат в члени Політбюро ЦК КП України (1968–1972).

У 1949–1956 рр. Ф. Д. Овчаренко перебував на посаді секретаря об'єднаної партійної організації АН УРСР, у якій, за його інформацією, було більше шістдесят партійних комітетів академічних установ. Об'єднаний партком підпорядковувався безпосередньо ЦК КП України (далі ЦК КПУ)¹³. Одночасно він був членом Київського міського і обкому партії. Коло діяльності охоплювало різні напрями, визначені директивами й рішеннями з'їздів КП(Б)У – КП України та КПРС. Серед головних – наближення академічних установ до промислової бази та їх раціональне розміщення по країні, поглиблення тісного зв'язку науки з виробництвом.

До кола першочергових завдань секретаря парторганізації входили контроль і участь в стратегічному плануванні роботи Академії, створення нових наукових дослідницьких напрямів, інститутів та структурних підрозділів, випуск фахових видань, укріплення матеріально-технічної бази Академії наук, покращення умов праці науково-дослідних установ та умов життя науковців тощо. Ф. Овчаренко згадує, що ці часи були наповнені зборами, засіданнями, нарадами, викликами до партійного керівництва. «Для наукостворення й залишалися ранок і пізній вечір, але це було обов'язковим в моєму трудовому ритмі»¹⁴.

Незважаючи на шалену завантаженість, в 1955 р. Ф. Д. Овчаренко успішно захистив докторську дисертацію. В 1956 р. Федір Данилович створив в Інституті загальної та неорганічної хімії АН УРСР відділ фізичної хімії дисперсних мінералів. Цього ж року став завідувачем відділу науки та культури ЦК КПУ і заступником голови Ради з вивчення продуктивних сил УРСР. У 1957 р. Ф. Д. Овчаренка обрано членом-кореспондентом АН УРСР.

Реалізація багатьох власних ідей і задумів була б неможлива без підтримки керівних партійних структур Києва. В середині 1950-х рр. Овчаренко в багатьох справах спирався на однодумця в особі П. Ю Шелеста, на той час другого, а потім першого секретаря Київського міського та обласного оргкомітету КП України й члена ЦК КП України (1954–1963), згодом першого секретаря КП України (1963–1972). В подальшому вони не-

одноразово знаходили розуміння в різних конкретних ситуаціях у питаннях науки і культури, підтримували один одного, виробляли спільну позицію.

Основними чинниками входження до партійної номенклатури часів СРСР були партійність, лояльність та соціальне походження. Посада завідувача відділом науки і культури ЦК КПУ (1956–1958) передбачала балансування між власними переконаннями і системою, частиною якої був Ф. Д. Овчаренко, вибудовування певної системи компромісів між різними представниками партійних, державних еліт і науковцями, культурними діячами, суспільством. Між задумом і реалізацією перебували могутні структури ЦК КПУ, держави і КДБ. Кожне з питань, які щоденно вирішував Ф. Д. Овчаренко протягом двох років, потребувало узгодження у відповідних кабінетах ЦК КПУ і керівних державних органів, маневрування між цензурними утисками та совістю й сумлінням творчих особистостей.

Обов'язки керівника відділу науки і культури ЦК КПУ дозволяли органічно продовжити стосунки Ф. Д. Овчаренка з академічними інститутами, навчальними і культурними закладами, творчими спілками, громадськими організаціями. Отримана посада надала йому шанс працювати на користь української нації, науки і культури, підтримувати ті напрями, які збігалися із його світоглядними уподобаннями. Цьому сприяла і політична «відлига» в країні. Щоб уявити широту і розмаїття питань, які ставив і вирішував в ЦК-овських кабінетах партійний посадовець Ф. Д. Овчаренко, тезово позначимо кілька пасажів, обраних із щоденникових нотаток його «Спогадів»¹⁵.

Однією з прикмет недовготривалого «відлигового» періоду в історії України другої половини 1950 – першої половині 1960-х рр. є національно-культурне відродження. Але було воно досить непослідовне і тамувало рецидиви сталінщини, супроводжувалося нехтуванням культурних потреб українського народу, зневагою до його культури, мови, знищенням української інтелігенції. В цьому контексті українська мова розглядалася як небезпечний прояв буржуазного націоналізму, а її носії – буржуазними націоналістами. Мова в реаліях існуючої ідеології другої половини 1950 – першої половині 1970-х рр. залишалася інструментом впливу на державну гуманітарну політику. Провідниками нових тенденцій в культурному будівництві, поміркованої українізації та української ідентичності через науку, культуру,

¹³ Там само. С. 114, 115.

¹⁴ Там само. С. 115.

¹⁵ Там само. С. 182–202.

мову були національно орієнтовані перші секретарі ЦК КПУ, етнічні українці – П. І. Кириченко (1953–1957), М. В. Підгорний (1957–1963). На державному рівні підтримувалася політика провадження української мови в мовно-культурній сфері та суспільно-політичному житті країни. В національно-культурній царині було запроваджено повсюдне вживання української мови в партійно-державному апараті (О. І. Кириченко, П. Ю. Шелест), підтримка українського книговидавництва, оновлення репертуару мистецьких установ (театр, кіно), навчання за українськими підручниками і українською мовою в усіх навчальних закладах, починаючи із середньої школи, реабілітацію репресованих українських діячів культури та їхньої творчості тощо.

Ці погляди поділяв завідувач відділом науки і культури ЦК КПУ Федір Данилович Овчаренко. За народженням, вихованням, самосвідомістю, духом він був українцем. Мова, література, кіно все життя залишалися цінністю для Ф. Овчаренка. В своїх спогадах, промовах, газетних статтях він виступав прихильником культури і історії України. Як свідомий українець, підтримував процеси українізації, вважав мову маркером національної української ідентичності. На засіданні в Спільці письменників України, що відбулася 15 вересня 1956 р., Ф. Овчаренко занотував: «Ми не можемо зневажливо ставитися до української мови. Зневажливе ставлення до української культури (викладають українську мову у деяких вузах російською мовою). Самі росіяни зневажатимуть нас, українців»¹⁶. Після наступної зустрічі з письменниками 16 жовтня він виокремлює кілька невідкладних питань, які вважав за потрібне включити до записки в ЦК КПУ. Серед них – відкриття журналів українською мовою, видання словника Б. Д. Грінченка, створення інституту для підготовки «чогось подібного до української енциклопедії», перекладати української літературу зарубіжних письменників і братніх республік, «перевести роботу рад, партії, суду, прокуратури, торгівлі, всіх на українську мову» та ін. І завершує перелік дуже важливою думкою: «Все це потрібно робити бережно, щоб забезпечити високий рівень національної культури ... не допускаючи адміністрування й насильницької українізації»¹⁷.

Колеги по партійній роботі згадували, що керівники та співробітники апарату Компартії України, як і органів державної влади, спілкувалися переважно російською мовою, проте були й ви-

нятки. Українську мову в діловодстві використовували члени політбюро ЦК КПУ Ф. Д. Овчаренко, А. Д. Скаба, завідувач відділом науки ЦК КПУ Ю. Ю. Кондуфор¹⁸. У нотатках Ф. Овчаренко повертається неодноразово до питання щодо нігілістичного ставлення до української мови в середовищі партійного керівництва: «Кадри не знають української мови!»¹⁹; «Президія мусить вимагає говорити і користуватись українською мовою»²⁰; «Вимагати від апарату ЦК всю роботу вести українською мовою»; «лекції, виступи, наради – українською мовою»²¹.

Під час секретарства О. І. Кириченка українська мова була запроваджена в українському партійно-державному апараті. Засідання ЦК КПУ провадилися українською. На них неодноразово в різних контекстах розглядалися питання мови²². Так, під час однієї з ідеологічних нарад ЦК КПУ («Нарада про українську мову», що відбулася 5 жовтня 1956 р.) Ф. Д. Овчаренко занотував: «... Нігілістичне ставлення до української мови, політична незрілість керівників – займають відповідальні пости і не вивчають мову народу. Створити українські енциклопедичні словники. Термінологія»²³.

Майже усі наукові праці Ф. Д. Овчаренко писав російською²⁴. Російська мова тоді вважалася одним із універсальних засобів наукового спілкування на міжнародних конференціях і форумах, у сфері міжнародних наукових контактів і зв'язків. На міжнародних конгресах, в спілкуванні з науковцями за кордоном Ф. Д. Овчаренко послуговувався англійською. В той же час спогади, робочі нотатки, зроблені ним під час різноманітних заходів, написані літературною українською мовою.

Ф. Д. Овчаренко брав участь у державній організації науки як сфери професійної діяльності, зокрема плануванні роботи наукових установ та підготовки наукових кадрів, виробленні процедур захисту дисертацій шляхом створення українського ВАКу. Він брав активну участь у вирі-

¹⁸ Політичні протести й інакодумство в Україні (1960-1990): Документи і матеріали / Упор. В. М. Даниленко. Київ: Смолоскип, 2013. С. 41.

¹⁹ Овчаренко Ф. Д. Спогади ... С. 183.

²⁰ Там само. С. 197.

²¹ Там само. С. 200, 201.

²² Ямчук П. М. Особистість Миколи Підгорного в соціально-історичному контексті XXI століття // Софія. Гуманітарно-релігійнознавчий вісник. Київ, 2018. №3(12). С. 53.

²³ Овчаренко Ф. Д. Спогади ... С. 187.

²⁴ Федір Данилович Овчаренко / З. М. Ващенко (сост., указ. печат. работ; И. В. Петрянов-Соколов, Г. И. Фукс (вступ. ст.). Київ. : Наукова думка, 1985. 116 с. (серія «Библиография ученых Украинской ССР).

¹⁶ Там само. С. 184.

¹⁷ Там само. С. 189.

шенні питань будівництва академічних інститутів (Київський фінансовий інститут, Київський державний університет, Академічна бібліотека України тощо). Не оминав увагою питання підготовки академічних термінологічних словників, тематичних і універсальних енциклопедій, зокрема, Української радянської енциклопедії (Постанова ЦК КПУ і Ради міністрів про видання УРЕ було прийнято 18.12.1957 р.), перевидання Словника української мови Бориса Грінченка. Він обґрунтовував перед Кабінетом міністрів і ЦК КПУ потребу збільшення обсягу і періодичності видання низки академічних журналів природознавчого напрямку (20.03.1957), і тоді чи не вперше в назву видання було винесено національний маркер «український» – «Український фізичний журнал», «Український біохімічний журнал», «Український геологічний журнал».

Федір Данилович Овчаренко ініціював моніторинг вишів і технікумів, щоб з'ясувати кількість та обсяг предметів, що викладаються українською мовою; запропонував викладання у вишах більшості предметів українською мовою та їх забезпечення підручниками українською мовою; відкриття у вищих навчальних закладах факультетів кафедр історії України. У межах останньої ініціативи академіка було задумано видання багатомної історії України, історії України в документах і матеріалах, розробка бібліографії і історіографії історії України, надання нового імпульсу «Українському історичному журналу» (з 1957).

У сфері культури діяльність Ф.Д. Овчаренка передбачала участь у формуванні репертуарних планів театрів з перевагою україномовного репертуару, фінансову підтримку театрів, музеїв, бібліотек. За його сприяння були створені Спілка журналістів України (1957), Спілка кінематографістів України (1957), перейменовано Спілку радянських письменників України на Спілку письменників України (1959). Почали видаватися нові художньо-літературні часописи «Музика», «Образотворче мистецтво», «Донбас» та ін. У 1962 році з'явилася газета «Літературна Україна» замість існуючої «Літературної газети» – повного аналогу прокремлівської «Литературной газеты». У ці роки були здійснені передплатні видання класиків української літератури – І. П. Котляревського, Т. Г. Шевченка, Лесі Українки, М. М. Коцюбинського, І. Франка (60 томів), другій том української літератури тощо.

Нами наведено лише короткий перелік задумів української інтелігенції, підтриманих і реалізованих Ф. Д. Овчаренко на посаді завідуючого відді-

лом науки і культури ЦК КПУ. Чимало з наведених позицій мають непросту історію і позитивні наслідки в майбутньому. Так, Ф. Овчаренко сприяв у 1958 р. відновленню в Києві журналу іноземної літератури «Всесвіт», який став достойним конкурентом радянському журналу «Иностранная литература»²⁵. На сторінках журналу уперше в СРСР вийшли друком твори Грема Гріна (1958), Еріха Марії Ремарка (1960), Вільяма Фолкнера (1960), Станіслава Лема (1961), Айзека Азімова (1970), Габрієль Гарсія Маркеса (1972) та ін.

У середині 1950-х рр. розпочалася реабілітація низки культурних діячів, таврованих як «буржуазні націоналісти», публікація їхніх творів. Овчаренко сприяв виданню творів свого земляка, відомого поета, драматурга, перекладача Олександра Олеса (літературний псевдонім О. І. Кандиби, 1878–1944). За його спогадами, із поезією О. Олеса академік познайомився завдяки вчительці української мови і літератури білопільської середньої школи К. П. Яркової. Вірші поета запали йому до душі, стали частиною особистої історії. В часи сталінщини з 1930 по 1958 рр. поезія О. Олеса була заборонена на Батьківщині, вилучена із історії української літератури, а книги – із бібліотек. У робочих нотатках того часу Овчаренко неодноразово повертається до необхідності видання поезій О. Олеса в Україні: «Доручити Інституту літератури розглянути спадщину Олеса» (15 вересня 1956 р.)²⁶.

Ця тема неодноразово обговорювалася у Спілці письменників України, була підтримана директором академічного Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії академіком М. Т. Рильським. Вирішення проблеми видання творів було неможливим без погодження на високому рівні, у тому числі і з КДБ²⁷. У 1958 р. у недовгі часи лібералізації радянського суспільства у видавництві «Радянський письменник» було видано вибрані праці О. Олеса, про що Ф. Д. Овчаренко нотує: «У 50-ті роки, коли я відав у ЦК відділом науки і культури, мені дещо вдалося зробити в поверненні імені О. Олеса до України, цьому сприяв поет М. Бажан»²⁸. У роки незалежності творчість Олександра Олеса знов органічно увійшла до на-

²⁵ Історія часопису бере початок у 1925 р. (проіснував до 1934 р.) як універсального ілюстрованого журналу перекладів з іноземної літератури накладом 1,5 млн на рік. Натхненником журналу був Василь Елан-Блакитний, літературним редактором – Микола Хвильовий, художнім редактором – Олександр Довженко.

²⁶ Овчаренко Ф. Д. Спогади ... С. 184.

²⁷ Там само. С. 184, 195, 196, 198, 200, 202.

²⁸ Там само. С. 15–17, 184.

вчальних програм. В 2010 р. в м. Білопіллі (нині Сумської обл.) встановлено пам'ятник О. Олесю. В січні 2017 р. прах українського письменника і поета та його дружини Віри Кандиби, знищених гітлерівцями, були перевезені із Чехії до Києва і перепоховані на Лук'янівському цвинтарі.

У складні і суперечливі часи так званої «відлиги» Ф. Д. Овчаренко був одним з небагатьох українських державних посланців, які закладали стратегію і принципи культурної дипломатії, створювали зрозумілий у світі образ України, передусім – і в діаспорній аудиторії, яка на той час складала поза межами УРСР та СРСР до 8 млн. осіб. Відповідно до правил і процедур радянської політичної системи це завжди було не дуже просто, особливо щодо українського минулого й сучасного у складі Радянського Союзу. Овчаренко розумів, що як людина системи він міг висловлювати переважно офіційну, так би мовити, «партійно-радянську» точку зору. Але він у цих випадках намагався бути чесним і з біллю констатував: «... я порівнював становище радянських делегатів, які як і усьому укладі радянської однопартійної системи завжди демонстрували однаковість, залізну твердість і повну безправність висловлювати свої особисті погляди»²⁹.

Типовими були ситуації щодо необхідності відповідати саме на незручні питання про політичне життя в СРСР, серед яких масовий голод в Україні в 1930-ті рр. (Нью-Йорк, Канада, Австралія), свідком якого він був і все життя носив біль у серці. «Мені довелося відшукувати відповіді на межі правди і брехні, апелюючи до історії Країни Рад, де зовсім не згадувалось в державних і партійних документах про голод тридцятих років»³⁰.

Візит делегації Верховної Ради СРСР в Австралію відбувся в межах сесії Міжпарламентського Союзу в квітні 1966 року, Ф. Д. Овчаренко став свідком виразу почуттів щирої любові земляків, які знайшли притулок в Австралії, до батьківщини. Чи не вперше вони зустрілися із співвітчизником і «втамували жагу пізнання життя їхніх родин на батьківщині»³¹. Українців Сіднею бентежила інертність і шаблонність тенденцій в організації відносин з Україною лише через призму «єдиної інтернаціональної спільноти – радянського народу». Їх цікавили не пропагандистські фотохроніки «Україна сьогодні», а фільми українською мовою з англійськими субтитрами, 150-річчя Т. Г. Шевченка, український балет, досягнення україн-

ської медицині в особі хірурга М. Амосова, спорті, космосі, а головніше за все – мовні проблеми³².

Під контролем системи знаходилась і наука. Під час закордонних поїздок відбувалися зустрічі з науковцями. Головні тези виступів та пропозицій, дозвіл на зустріч з відповідними фахівцями, відвідування наукових установ та промислових підприємств треба було погоджувати з Москвою. Такий підхід залишив гірке відчуття ізольованості радянської та української науки від світової.

Ми обрали лише три сюжети, які найбільш важливі для розуміння позицій Ф. Д. Овчаренка в оцінці непростих сторінок історії України та її сьогодення. Підкреслимо, що його ставлення до міжнародних справ, у тому числі – щодо налагодження стосунків з українською діаспорою, спиралося на досвід попередніх років. Як секретар партійного комітету АН УРСР (1950-1956), а згодом – і завідувач відділу науки і культури ЦК КП (б) України (1956-1958) Ф. Овчаренко доклав значні зусилля до національно-культурного відродження в Україні, що відповідало його світоглядним позиціям щодо оцінки історичної долі української нації, її суспільства та національної науки і культури як цілісних складових.

Пропозиції щодо окресленої політики наявні у доповідних, аналітичних записках та інших документах, адресованих до Політбюро ЦК КПУ та інших інстанцій, які готувалися парторганізацією АН УРСР, а згодом і відділу науки і культури ЦК КПУ. Це потребує додаткового вивчення та аналізу, але, на нашу думку, у цих питаннях Ф. Д. Овчаренко виходив із пріоритету людини та розуміння самодостатності народу України, його високого внеску у світову цивілізацію.

У 1958 р. Ф. Д. Овчаренко залишив високу посаду через стан здоров'я. В 1958-1967 рр. Федір Данилович очолював в Інституті загальної та неорганічної хімії АН УРСР лабораторію фізичної хімії дисперсних систем, згодом відділ фізичної хімії дисперсних мінералів. У 1961 р. його обрано академіком АН УРСР. В 1967 р. створив і очолив Інститут колоїдної хімії і хімії води АН УРСР. В Академії наук очолював Наукову раду АН УРСР з колоїдної хімії і фізико-хімічної механіки. Наукову діяльність поєднував з депутатством у Верховній Раді СРСР, участю у роботі Міжпарламентського союзу, керівництвом Товариства «Знання» (від 1964).

У часи брежнєвського «застою», що відзначилися зміною напрямку політичного життя і ідеологічних пріоритетів у попередні часи, політичне

²⁹ Там само. С. 130.

³⁰ Там само. С. 49, 50.

³¹ Там само. С. 138.

³² Там само. С. 133-141.

керівництво країни повернуло Ф. Д. Овчаренка на більш високий шабель номенклатурних сходів УРСР – керування у сфері ідеологічної політики³³. В 1968–1972 рр. він очолював ідеологічний відділ секретаріату ЦК КПУ як секретар ЦК КПУ з ідеології і у неофіційній ієрархії вважався третьою особою в керівництві партії та республіки. Це був свого роду політичний олімп. У системі державно-партійного управління секретаріат ЦК КПУ з ідеології виконував функції управління процесами культурного життя в суспільстві, визначав взаємовідносини влади і інтелігенції.

Дещо про реальну ситуацію з призначенням на посаду можна зрозуміти із спогадів Ф. Д. Овчаренка і його оточення у науці і владі. Посада секретаря ЦК КПУ з ідеології була запропонована Федорові Даниловичу у березні 1968 р. першим секретарем ЦК КПУ П. Ю. Шелестом. Гарні ділові стосунки, взаєморозуміння між ними встановилися ще в середині 1950-х рр. На той час Овчаренко вже півроку очолював створений з його ініціативи академічний Інститут колодної хімії і води. Свою згоду зайняти політичну посаду і відповідати за ідеологічний напрям роботи в Україні Ф. Д. Овчаренко пояснює наступним чином: «Мене довго вмовляли, я вагався, але зрештою подумав, що коли не погоджусь, то прийде хтось інший, і буде набагато гірше. Адже я прагнув працювати для української культури».

Входженню до вищої номенклатури УРСР передували зустрічі і співбесіди з ключовими радянськими ідеологами, секретарями ЦК КПРС І. В. Капітоновим, П. Н. Демичевим, М. А. Суловим, генеральним секретарем ЦК КПРС Л. І. Брежнєвим. Останній порадив «тримати в центрі увазі і посилювати боротьбу з українським буржуазним націоналізмом і всіляко прискорювати асиміляцію української нації».³⁴ Особливо було акцентовано «на розвінчування українського літературного критика І. Дзюби» та на роман І. Гончара «Собор» з «неправильним зображенням нашої дійсності».

Ці побажання залишили тяжкий слід у душі

³³ 7 травня 1963 р. замість ідеологічних відділів по промисловості й сільському господарству при Президії ЦК КП України було створено єдиний ідеологічний відділ. У 1956–1959 відповідним за проблеми ідеології був секретар ЦК КПУ С. В. Червоненко, у 1959–1968 рр. – С.А. Скаба, майбутній академік (1967), який відзначився в Українській історії жорстким стилем керівництва ідеологією і сприяв русифікації країни.

³⁴ Ідея «радянського народу» як єдиної історичної спільності була висунута М. С. Хрущовим на XXII з'їзді КПРС (1961), проголошена як напрям у тезах ЦК КПРС з нагоди 100-річчя В. І. Леніна (1970) та оформлена як генеральний політичний напрям в доповіді Л. І. Брежнєва на XXIV з'їзді КПРС (1971).

Федора Даниловича. Щодо першого і другого «побажань», він мав власний погляд. «Щодо боротьби з націоналізмом, то це для України була історична біда на всіх етапах її перебування в лабетах російської імперії... З усього ходу розмови з керівником партії ставало ясно, що починається звинувачення в націоналізмі українського народу». Друге побажання він коментує наступним чином: «Стосовно ж проблеми прискорення асиміляції нації, то це не тільки збентежило мене, а й ставило в безвихідь всю мою діяльність, яку, виходячи з цієї поради, було зобов'язано свідомо спрямувати на відродження мого народу, коріння якого сягає не в одно тисячоліття». На сумніви Ф. Д. Овчаренка «підібрати на посаду більш підходящу людину з фахівців, які досконало володіли теорією марксизму-ленінізму і мали досвід партійної роботи», Л. І. Брежнєв відповів, що він у перспективі залишається керівником Інституту, «про що я обов'язково зателефоную товаришу Шелесту»³⁵.

Чи міг би він, успішний науковець високого кшталту в галузі природничих наук (хімія), в умовах панування могутнього радянського партапарату і його сателіта в особі КДБ відмовитися від високого кадрового призначення? В межах радянської управлінської системи, очевидно – ні. На думку колег по науковій і партійній роботі, Ф. Д. Овчаренко не був замішаний в міжособистісній боротьбі за високі кар'єрні посади. Від цього залежала доля Інституту колодної хімії та хімії води – дітища, створеного з ініціативи і очолюваного Ф. Д. Овчаренком, його наукові та державні перспективи. На чотири роки Ф. Д. Овчаренко свідомо відмовився від активного наукового життя. На посаду директора він більше не повернувся.

Академік Ф. Д. Овчаренко був призначений на посаду секретаря ЦК КПУ й обраний кандидатом у члени політбюро ЦК КПУ на пленумі ЦК ЦПУ в квітні 1968 р. У його підпорядкуванні знаходилися: відділення суспільних наук Академії наук УРСР, творчі спілки, органи преси, телебачення, радіо, РАТАУ; Головліт, кінематограф; культура і мистецтво, архівні установи; органи, які займаються справами релігії; органи освіти усіх рівнів; органи охорони здоров'я. До його посадових обов'язків входили підготовка виступів, доповідей, статей, пропозицій, що надходили від зазначених інституцій, створення аналітичних записок до ЦК КПУ, реагування за фактами на різні прояви вільної думки тощо.

Окреслюючи сферу своєї діяльності Ф. Д.

³⁵ Овчаренко Ф. Д. Спогади ... С. 162–163.

Овчаренко нотує: «Основні зусилля ЦК були спрямовані на гуманітарну галузь – культуру, науку, освіту. Ідеологічними питаннями займалися всі партійні керівники, незалежно за розподілом обов'язків – сільське господарство чи промисловість»³⁶. Посада, як і попередня, передбачала маневрування між централізаторським і анти централізаторським дискурсами (ЦК КПРС – ЦК КПУ). Прикметою часу стали персональні справи, виключення з партії, відлучення від професійної діяльності діячів науки і культури тощо.

Посада секретаря з ідеології передбачала профілактику і боротьбу з інакомисленням, координаторами якої були органи КГБ. 17 липня 1967 року Політбюро ЦК КПРС ухвалило постанову № П 47/97 про утворення у структурі КДБ СРСР п'ятого Управління з метою «боротьби з ідеологічною диверсією серед радянських людей». Із цих кабінетів до керівництва країни регулярно надходили інформаційні повідомлення про дії, спрямовані на підрих суспільного ладу, марксистсько-ленінської ідеології, проникнення ворожих для комуністичного будівництва ідей тощо. З метою ознайомлення, або прийняття певних управлінських рішень чимало повідомлень і резолюцій спрямовувалося Ф. Д. Овчаренку як секретареві ЦК КПУ³⁷. Наприклад, інформаційне повідомлення про наміри українських емігрантів провести антирадянські заходи напередодні 100-річчя від дня народження В. Леніна (24.11.1969) містить резолюцію, що надійшла від керівництва ЦК КП України: «Тов. Овчаренко Ф. Д. Спільно з Комітетом продумайте питання контролю пропаганди – викриття буржуазних націоналістів як агентів імперіалізму. Дайте пропозиції»³⁸.

Часи секретарства Ф. Д. Овчаренка припали на зародження дисидентського руху в СРСР та УРСР, представники якого відкрито висловлювали незгоду з офіційною ідеологією та політикою. Серед тих, хто відкрито критикував офіційну ідеологію та політику, пробуджував громадянську та національну свідомість слід назвати працю літературознавця, критика, громадського діяча І. Дзюби³⁹ «Інтернаціоналізм чи русифікація?», в якій автор звинувачував КПРС та КПУ в антидемократизмі й русифікації під виглядом інтернаціоналізму. У березні 1972 року І. Дзюбу хотіли звільнити з посади редактора видавництва «Дніпро». П. Ю.

Шелест, на подання Голови КДБ В. В. Федорчука щодо звільнення останнього з роботи, наклеп резолюцію: «Тов. Овчаренку Ф. Д. Ужити заходів. Дзюба повинен працювати до повного вирішення питання. Доповісте»⁴⁰.

На своїй посаді Ф. Овчаренко намагався до мінімуму звести можливі наслідки репресивних акцій щодо творчої інтелігенції (О. Т. Гончар, І. М. Дзюба та ін.). Одна із резонансних справ того часу була спрямована проти члена Спілки письменників України О. Т. Гончара і його твору «Собор» як «ідеологічно шкідливого з неправильним зображенням нашої дійсності» (1968). Нищівна кампанія проти роману Олеса Гончара «Собор» у Дніпропетровську стала своєрідним каталізатором дисидентського руху в країні. На вирішення цього питання в контексті боротьби з буржуазним націоналізмом звернув увагу Л. І. Брежнєв під час співбесіди з Ф. Овчаренком. За спогадами О. Гончара Овчаренко «став в обороні до «Собору» і дав відсіч першому секретареві Дніпропетровського обкому КПУ О. Ф. Ватченку, що на деякий час зупинило переслідування письменника. Про одне з таких чотирьохгодинних засідань, що відбулося 20.08.1968 р. у будинку Спілки письменників України та супроводжувалося цькуванням автора, О. Гончар резюмував у щоденнику: «Секретар ЦК КПУ по ідеології в міру сил допомагав [мені]»⁴¹.

Виступаючи на зборах письменників у 1969 р., Овчаренко зазначив: «... Багато зараз йде розмов про новий роман Олеса Гончара «Собор», який написаний у сучасному публіцистично загостреному стилі. Одні захоплюються, інші навпаки – вважають, що це невдача автора ... «Собор» – це твір складний. Написаний він зрілим майстром, які, якщо так можна виразитися, дещо відійшов від тієї всім відомої гончарівської манери, в якій були написані «Прапорonoсці», «Таврія», «Перекop», «Тронка». Але сталося так, що літературна критика не справилася зі своїми обов'язками об'єктивно оцінити твір ... Перекопаний, що не секретарі ЦК КП України повинні виступати літературними критиками»⁴².

Інша справа під час секретарства Ф. Д. Овчаренко була пов'язана з діяльністю члена Спілки художників УРСР, скульптора І. М. Гончара, який створив у себе вдома музей творів українського народного мистецтва (1970), Згодом він пере-

³⁶ Там само. С. 163.

³⁷ Влада УРСР і закордонні українці (1950–1980-ті рр.) / Упорядник В. Даниленко. Київ : «Смолоскип», 2017. С. 150, 164, 180–181, 198–200.

³⁸ Там само. С. 180–181.

³⁹ І. М. Дзюба (нар. 1931) – літературознавець, критик, дисидент радянських часів.

⁴⁰ Шаповал Ю. Партійний «націоналіст». Парадокси Петра Шелеста. Львів: Вид-во Анетти Антоненко; Київ : Ніка-Центр, 2020. С. 155.

⁴¹ Гончар О. Щоденники: у 3 т / упоряд., підгот. текстів, передм. В. Гончар. Київ: Веселка, 2002–2004. Т. 2: 1968–1983. С. 31.

⁴² Овчаренко Ф. Д. Спогади ... С. 265.

творився на неофіційний культурний центр, який відвідували національно свідомі інтелігенція, молодь, зарубіжні українці. За повідомленням КДБ УРСР до ЦК КПУ, під час зборів та розмов поширювалися «ідеологічно невитримані й тенденційні матеріали» з національного питання, «наклепницькі вигадки про проведення русифікації України». В резолюції до документа від 23.03.1968 р. (підпис нерозбірливий) зазначалося: «Тов. Овчаренко Ф. Д. викликав для бесіди І. М. Гончара. Тов. Шелесту П. Ю. доповідалось про наслідки бесіди»⁴³.

Овчаренку доручалося переконати І. М. Гончара передати колекцію до державного музею або продати її. Через два роки потому 20.04.1970 р. Шелест в резолюції напише Овчаренку: «Давно настала пора надати пропозиції, а не займатися писан[иною]»⁴⁴.

За згадками його помічника Я. С. Калакури, Федір Данилович при прийнятті рішень намагався ухилитися від оргвисновків, які не збігалися з його поглядами на зміст проблеми і не вдаватися до ідеологічних розправ, як, наприклад, у випадку з І. М. Гончаром. У таких випадках він міг обмежитися стриманими формулюваннями, наприклад, такими як: «автор запрошувався у відділ і з ним проведена роз'яснювальна робота»⁴⁵.

З іменами П. Ю. Шелеста та Ф. Д. Овчаренка пов'язується обговорення питання щодо політичної доцільності перевидання окремих праць М. С. Грушевського. До підготовки доповідної записки «Про перегляд становлення до спадщини М. Грушевського і М. Яворського» (15.12.1969) був причетний помічник Овчаренка – Я. Калакура. В пропозиціях, з котрими погодився й П. Шелест, йшлося про те, що «деякі праці Грушевського містять великий фактичний матеріал з історії України і мають певну наукову цінність» та про «можливість» доручити Інституту історії АН УРСР розглянути питання про перевидання з розгорнутими коментарями окремих праць Грушевського, зокрема з історії Київської Русі, визвольної війни українського народу, деяких його археографічних досліджень, і свої пропозиції подати в ЦК КП України⁴⁶.

Серед корисних і перспективних кроків Овча-

ренка і його однодумців у гуманітарних питаннях (за спогадами колег) – надання путівки в життя унікальній краєзнавчій енциклопедії у 26-ти томах («Історія міст і сіл Української РСР»; 1967–1974), розвиток ідеї і практичні дії задля створення на честь Запорізької Січі Державного історико-культурного заповідника на о. Хортиця (Постанова Ради міністрів УРСР від 18 вересня 1965 р.), видання першого козацького літопису XVII–XVIII – «Літопис Самовидця», підготовленого до друку Я. Дзирою (1971)⁴⁷, монографії Р. Іванченко «Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії і України (II половина XIX століття» (К., 1971)⁴⁸, О. Апанович «Збройні сили України першої половини XVIII ст.» (К., 1969). За дорученням Ф. Д. Овчаренка відділ науки і учбових закладів ЦК УПУ організував додаткову апробацію книги фахівцями з історії суспільно-політичної думки. Після незначних авторських корективів монографія була опублікована⁴⁹. Академік сприяв українському друкованому слову, зокрема публікації історичного роману Р. Іванчука «Мальви» (1968), повісті С. Плачинди, Ю. Колісниченко «Неопалима купина» (1970, 1971), роману І. Білика «Меч Арея» (1972).

Підтримав створення та вихід на екран фільми Ю. Ілєнка «Білий птах з чорною ознакою» та С. Параджанова «Тіні забутих предків» (1964) та (1970). Про ці події у «Спогадах» Овчаренка залишився запис: «Довелося мені допомагати відомому режисерові Параджанову. Я організував його зустріч з Шелестом, умовив членів політбюро переглянути фільм «Тіні забутих предків» і само це відкрило цьому фільмові дорогу у кінозалі. «Білий птах з чорною ознакою» теж був на студії ім. Довженка переглянути всім складом політбюро»⁵⁰. За спогадами родини Л. і Ю. Большаків, для рятування українського кіно від погрому, Ф. Овчаренко умовив обійняти посаду голови Держкіно УРСР письменника, журналіста, на той час головного редактора журналу «Україна» В. Г. Большака (1972–1979).

На початку 1972 р. після арешту В. Чорновола, І. Світличного, В. Стуса, І Дзюби та інших інакомислячих голова КДБ УРСР В. В. Федорчук запро-

⁴³ Політичні протести й інакодумство в Україні (1960—1990): Документи і матеріали / Упор. В. М. Даниленко. Київ: Смолоскип, 2013. С. 160–162.

⁴⁴ Там само. С. 197–198, 260–262.

⁴⁵ Овчаренко Ф. Д. Спогади ... С. 357.

⁴⁶ Фігурний Ю.С., Ярошинський О.Б. Ярослав Калакура – видатний український учений (до 70-річчя з дня народження) // Збірник наукових праць НДІУ, том XVI «На пошану Ярослава Степановича Калакури». Київ, 2006. С. 13.

⁴⁷ Дмитрієнко М. Портрет історика очима колег // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. праць на пошану відомого вченого, історика-українознавця, академіка Української Могилансько-Мазепинської Академії наук (м. Оттава, Канада) Ярослава Івановича Дзири. Київ, 2002. Ч. 8, 9. Част. 1. С. 17.

⁴⁸ Овчаренко Ф. Д. Спогади ... С. 174, 175.

⁴⁹ Яремчук В. Минуле України в історичній науці в УРСР післясталінської доби. Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2009. С. 96.

⁵⁰ Овчаренко Ф. Д. Спогади ... С. 167.

понував Ф. Д. Овчаренкові «написати статтю із засудженням Світличного, Михайла Гориня, Валентина Мороза, арештованого ще у червні 1970 року. Федір Данилович перевірів їхні особові справи і відмовився це зробити, ще й повідомив Шелестові про неподобства з їхніми арештами»⁵¹.

Мозаїка шляхетних вчинків Ф. Д. Овчаренка, заснованих на власних переконаннях та прихильного ставлення до творчої інтелігенції, численна. Але кожен із наведених фактів потребує кропіткої дослідницької роботи. Як приклад такої праці наведемо літературознавчі розвідки С. Кіралья⁵², присвяченій аналізу збірки «письменника-націоналіста» І. Чендея «Березневий сніг» (1968) та його долі після публікації твору⁵³. Останнього було викинуто із суспільного життя: знято з посади, позбавлено голосу, заборонено писати і друкуватися майже на 10 років. До ґрунтовних розвідок С. Кіралья залучені архівні матеріали, відгуки преси, нотатки з неопублікованого «Щоденника», спогади друзів, епістолярій. Він відзначив позитивну роль секретаря ЦК КПУ Ф. Д. Овчаренка у підтримці друку твору «Березневий сніг». В 1969 р. в листі Іван Михайлович Чендей подякує Федору Даниловичу за підтримку у виданні збірки, «за віру в велику людяність, у велике серце, де без них не можна а ні жити, а ні працювати. Спасибі Вам за це!»⁵⁴. В іншому листі письменник продовжує свою думку: «Ви мене так добре зрозуміли, коли я поневірявся, шукаючи, мабуть, не так уже правди, як звичайного розуміння...»⁵⁵. В 1994 р. творчість «закарпатського короля Ліра» І. М. Чендея, зокрема повісті «Калина під снігом» та «Іван» було відзначено Державною (нині Національною) премією України ім. Т. Шевченка.

Чимало уваги на сторінках «Спогадів» Ф. Д. Овчаренка приділяється подіям, пов'язаними з самогубством й передсмертною запискою письменника М. Хвильового (1883–1933)⁵⁶. Феномен Миколи Хвильового досі залишається серед

актуальних студій вітчизняної гуманітаристики. Історія з публікацією записок Хвильового розтянулася в часі на кілька десятиліть. Письменник Ю. Смолич включив епізод самогубства М. Хвильового до рукопису спогадів «Розповідь про неспокій» (1968), де він по пам'яті навів передсмертні записки. Одна була політична, в якій М. Хвильовий звертався до літературної генерації, народженої подіями 1917–1920-рр. та спрямовував її в майбутнє. Друга – адресована «золотому моєму Любистку» (пасербиці Любові Уманцевій). Від написання «Розповіді про неспокій» до їхньої публікації пройшло кілька років, однак самі тексти передсмертних записок Хвильового в опублікованих «Розповідях...». Серед іншого, до сторінок рукопису Ю. Смолича, присвячених М. Хвильовому, була приділена велика увага з боку КДБ (Шульженко Б. С.), ЦК КПУ (А. Д. Скаба), Головліту.

При підготовки книги до друку і проходженні компетентних інстанцій Ю. Смолич звернувся до Овчаренка з конкретною пропозицією – підтримати включення передсмертних записок до тексту спогадів. Овчаренко не рекомендував автору спогадів легалізувати зміст записок у неперевіреному вигляді. Що малося на увазі? Передсмертні записки в тексті спогадів наводилися по пам'яті. За словами Ю. Смолича, він був присутній під час самогубства М. Хвильового і зміг запам'ятати їхній зміст⁵⁷. Овчаренко також вважав, що включаючи записок до спогадів, Ю. Смолич намагався використати їх для популяризації власного твору.

На своє прохання Ф. Д. Овчаренко отримав у КДБ УРСР незавірені печаткою машинописні копії⁵⁸. На першій машинописній копії було зазначено: «Копія», «С подлинным верно», /подпись/. На другій (Золотий мій Любисток) – «Копія», «З оригіналом згідно»⁵⁹.

У 1988 р. до 105-річчя зі дня народження М. Хвильового Спілка письменників УРСР зорганізувала літературно-мистецький вечір. На нього була запрошена зі Свердловська (РРФСР) пасербиця письменника Любов Уманцева. На прохання М. Г. Жулинського, заступника директора з наукової роботи – завідуючого відділом рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка Академії наук УРСР, Ф. Д. Овчаренко зробив для передачі доньці рукописні копії передсмертних записок, які зберігав у

⁵¹ З. Банах О. Академік Федір Овчаренко – видатний український вчений і патріот // Праці НТШ (Хімічні науки). Львів, 2014. Т. XL. С. 132.

⁵² Кіраль С. «Березневий сніг» – моя найчесніша книга»: збірка Івана Чендея в контексті доби та сьогодення // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства : зб. наук. праць. Ужгород, 2018. Вип. 23. С. 154–162; Кіраль С. «Калина під снігом» Івана Чендея в контексті архівних документів та критики: до 20-річчя виходу збірки у світ // Рідний край. Полтава: Вид-во ПНПУ, 2018. № 1 (38). С. 98–104.

⁵³ Іван Чендей разом із Сергієм Параджановим були співавторами сценарію фільму «Тіні забутих предків» (1964).

⁵⁴ Овчаренко Ф. Д. Спогади ... С. 407.

⁵⁵ Там само. С. 409.

⁵⁶ Там само. С. 265–284.

⁵⁷ У момент самогубства в квартирі знаходилися Ю. Уманцева (дружина), друзі-письменники – Олесь Досвітній та Микола Куліш.

⁵⁸ Там само. С. 244.

⁵⁹ Сьогодні копії документів з архівно-кримінальної справи М. Хвильового викладено на сайті електронного архіву Центру досліджень визвольного руху. Оригінали зберігаються у Галузевому державному архіві СБУ (Ф. 6. Спр. 183. Т. 1).

власному архіві. Овчаренко дуже відповідально поставився до виступу перед письменниками і громадськістю на ювілейному (першому з 1933 року!) заході пам'яті М. Хвильового⁶⁰. У своєму виступі він підкреслив ініціативу Спілки письменників України у необхідності першого кроку встановлення історичної справедливості щодо М. Хвильового, «відкритої громадської оцінки його літературної творчості», бо без цього «...неможливо визначити письменника в літературному процесі, історії літератури. Тим більше, що його твори вилучені з обігу, а сам письменник з тавром ... керівника націонал-ухильницького угруповання» досі залишається в історичній свідомості. У цьому контексті особливо важливим виглядає не тільки сам виступ Ф. Д. Овчаренко, а й передача Любові Уманцевій копій передсмертних записок М. Хвильового.

Ілюстративні сюжети дають уявлення про конкретні вчинки представника номенклатури між умовними періодами радянської «відлиги» і «застою». З невеликого переліку довільно обраних різнопланових сюжетів із спогадів Ф. Д. Овчаренка та інших джерел складається відповідна просторова композиція політичного і соціокультурного життя країни, сприйняття та реагування на виклики. Вони характеризують академіка й високопосадовця Ф. Д. Овчаренка як інтелектуальну людину, наділену від природи вмінням комунікувати в різних соціокультурних середовищах, підтримувати, реагувати, втручатися в повсякденні життєві практики окремої людини.

Про це згадують його колеги-хіміки З. Ульберг, Ф. Перцов, О. Банах: «В своих научных, в осбенности государственных и общественных делах был человеком необыкновенной смелости, верности долгу и убеждениям, доброжелательным и мудрым ... Но главной его привязанностью были люди. Ученые, которые искали его поддержки или вместе с ним развивали его идеи, деятели культуры, которых он защищал от притеснений и бесправия, политические и религиозные деятели, находившие в нем внимательного, доброжелательного слушателя и советчика»^{61, 62, 63}. Вони також підкреслюють незалежний характер Федора

⁶⁰ Овчаренко Ф. Д. Спогади/уклад. В. Г. Буткевич. Київ: Оріяни, 2000. С. 278–280.

⁶¹ Банах О. Академік Федір Овчаренко – видатний український вчений і патріот // Праці НТШ (Хімічні науки). Львів, 2014. Т. XL. С. 119–135.

⁶² Ульберг З. Р., Лебовка М. І. «Я вибрав свій складний і нелегкий шлях ...»: До 100-річчя з дня народження академіка Ф. Д. Овчаренка // Вісник НАН України. Київ, 2013. № 2. С. 84–88.

⁶³ Перцов Н., Ульберг З. Слово об ученом и человеке // Зеркало недели. URL: https://zn.ua/article/print/SOCIUM/slovo_ob_uchenom_i_cheloveke.html

Дмитровича. Таку впевненість йому надавали наукові досягнення, високе наукове звання, авторитет у науковому середовищі в республіці, Союзі, за кордоном.

Я. С. Калакура вважав, що «Федір Данилович не був типовим партійним керівником, а швидше винятком у тодішній партноменклатурі. Високим інтелектом, природною інтелігентністю і культурою він робив виклик існуючій системі»⁶⁴. Від природи був наділений чесністю, порядністю, високою моральністю, національною гідністю та любов'ю до України, мав аналітичний характер мислення.

Ф. Д. Овчаренко та Я. С. Калакура були однодумцями в багатьох питаннях захисту української історичної науки, зокрема у вирішенні ситуацій, що склалася навколо монографії Р. П. Іванової (Іванченко) про М. Драгоманова, обґрунтуванню необхідності перегляду ставлення до спадщини М. Грушевського, М. Яворського, захисту від ідеологічних переслідувань істориків О. М. Апанович, Я. Дзира, Ф. П. Шевченка та ін. Вони ставали на бік істориків, які прагнули якомога об'єктивніше висвітлити утворення КП(б)У. Перелік таких вчинків численний.

Поділяє і доповнює думки щодо постаті Ф. Д. Овчаренко літературознавець, академік АН УРСР Д. В. Затонський. Він познайомився з Федором Даниловичем в 1956 р., коли той тільки обійняв посаду керівника відділу науки і культури ЦК КПУ. Спільна праця в Академії наук та особисті стосунки дозволили зазначити, що Федір Данилович був особою «іншого роду й племені, що не вписувалася у звичні ранжири» сталінської номенклатури часів ідеологічної відлиги. Він створив себе сам і спокуси влади не змогли його зіпсувати. Інтелігентність його складалася із ума, освіченості, культури, тактовності по відношенню до тих, хто займав більш високе становище, був рівний, або стояв нижче на соціальних сходах⁶⁵.

Ми навели міркування людей, що в різні часи працювали з хіміком Ф. Д. Овчаренком, академіком Ф. Д. Овчаренком, високопосадовцем Ф. Д. Овчаренком. Переважно вони торкаються людських й моральних якостей Федора Даниловича. Спробуємо зрозуміти і пояснити згоду Ф. Д. Овчаренка зайняти високу посаду в апараті ЦК КПУ, яка з самого початку виглядала своєрідною пасткою для науковця, зробив через багато років Д. В. Затонський: «...я далекий від того, чтобы утверждать, будто он уже тогда сомневался в общей правильности избранного страной нашей пути, ибо иначе,

⁶⁴ Овчаренко Ф. Д. Спогади ... С. 362.

⁶⁵ Там само. С. 362.

вероятнее всего, отказался бы служить социалистической идее. Именно он – ведь другие (имя им легион) истово служили, не веря ... А он служил честно, выполняя то, что полагал своим долгом, реализуя порой решения, которые не считал целиком верными, но в каком-то общем круговороте вещей, по-видимому, неизбежными»⁶⁶.

Повертаючись до часів спільної праці в секретаріаті ЦК КПУ, Я. С. Калакура ставить риторичне запитання – «інтелект і партноменклатура несумісні?» і відповідає на нього: «Федір Данилович ... своїм високим інтелектом, природною інтелігентністю і культурою він робив виклик існуючій системі. Демократ за духом, гуманіст за вдачею, він показував зразки такого стилю роботи, що не сприймалися в умовах брежнєвщини ... Люди такого складу позбавлені прагнення робити кар'єру за будь-яку ціну»⁶⁷. За метафорою істориків Ю. С. Фігурного та О. Б. Ярошинського вони (Ф. Д. Овчаренко і Я. С. Калакура) були на той час «справжніми «білими воронами» серед безпринципних грифів-падальників» високої партійної номенклатури⁶⁸ і звільнили їх з посад майже одночасно.

25 травня 1972 р. пленум ЦК КПУ обрав В. В. Щербицького першим секретарем ЦК КПУ. Того ж дня на розширеному засіданні політбюро ЦК він піддав критиці діяльність ідеологічного відділу та особисто секретаря з питань ідеології Ф. Д. Овчаренка. На жовтневому 1972 р. пленумі ЦК КПУ Федір Данилович був звільнений від обов'язків секретаря ЦК Компартії України з ідеологічних питань за непослідовність і безпринципність у «справжній боротьбі з українським націоналізмом» (плюс «сіоністські тенденції»), «насильницьке впровадження української мови», лібералізм, намагання захистити літераторів та вчених, заграванням з українськими націоналістичними елементами etc. За офіційною версією його було звільнено «в зв'язку з переходом на наукову роботу». Петро Шелест через роки записав у своєму щоденнику: «Що ж сталося? А просто побиття хороших, здібних, чесних, тих, хто має власну думку, але неугодних новому керівництву працівників»⁶⁹. Як згадує Я. С. Калакура, «він повернувся з пленуму ніби з якимось полегшенням. Потис руку,

подякував за співпрацю, сказав, що повертається тепер повністю до своєї улюбленої хімії і сім'ї»⁷⁰. Після звільнення повернутися на наукову посаду (директора), відповідну його рівню, Ф. Д. Овчаренко не зміг. У 1972–1991 рр. Ф. Д. Овчаренко працював в Інституті колоїдної хімії та хімії води керівником відділів фізичної хімії дисперсних матеріалів (1972–1983) та фізичної хімії природних дисперсних систем (1983–1991).

Шляхи у владу для багатьох науковців дорівнював вибору долі. В своїй життєвій історії Федір Данилович не один раз знаходився між вибором – «наука чи військова кар'єра? наука чи партійна кар'єра? партійна кар'єра чи наука?» Кожного разу він повертався до свого гуманістичного поклонання – служити науці, людям, Україні.

Для своєї праці ми свідомо обрали лише кілька прикладів з державно-політичної діяльності Ф. Д. Овчаренка, які можна визначити як гуманістичні, поєднані темою – людина, її внутрішній світ та вчинки, відповідні певним власним цінностями та змістами. Вони відрізняються від стереотипних моделей поведінки високопосадовців радянських часів. Із спогадів і інших джерел випливає, що Федір Данилович Овчаренко прийшов у владні кабінети з високими ідеалами і щирим прагненням працювати заради суспільного блага. За волею долі він очолив незвичайний для його фаху культурний, а згодом ідеологічний напрями життя республіки. Посади передбачали просування в життя постулатів партії і контроль за їх виконанням.

Він прийшов у владу з високими ідеалами і щирим прагненням працювати задля суспільного блага. Характер посад (завідувач відділом культури й секретар з ідеології ЦК КПУ) визначався детермінованими на вищих щаблях влади політичними, моральними, мистецькими, релігійними, етнічними державними стратегіями і практиками, які можна поєднати одним терміном – «ідеологія». Вони забезпечували супровід політичної лінії керівництва країни, «профілактику» і боротьбу з інакомисленням, передбачали обмеженість у самостійності прийняття рішень. Чотири роки Овчаренко у тій чи іншій мірі «відповідав» своїй посаді.

Ця життєва історія являє своєрідний казус між професійним вибором і роботою у владних структурах. Саме ці посади визначали для Овчаренка коло обов'язків «між молотом і ковадлом». Молотом виступали ЦК КПРС СРСР, ЦК КПУ, КДБ УРСР, державні структури в особах її керівників, а ковадлом – творча інтелігенція, діячі науки, культури, особи з іншим баченням історії країни і сві-

⁶⁶ Там само. С. 364.

⁶⁷ Там само. С. 362.

⁶⁸ Фігурний Ю.С., Ярошинський О.Б. Ярослав Калакура – видатний український учений (до 70-річчя з дня народження) // Збірник наукових праць НДІУ, том XVI «На пошану Ярослава Степановича Калакури». Київ, 2006. С. 14.

⁶⁹ Шелест П. Е. ... Да не судимы будете. Дневниковые записи, воспоминания члена политбюро ЦК КПСС. Москва: Edition, 1995. С. 543.

⁷⁰ Овчаренко Ф. Д. Спогади ... С. 360.

ту. В сукупності для Овчаренка-високопосадовця, в умовах існуючої в Радянському Союзі системи, вони передбачали непросту, а часом і конфліктну взаємодію його соціального статусу, наукових знань, власних культурних цінностей і ідентичностей. Так завершився експеримент входження вченого-інтелектуала до влади.

Подальший аналіз цієї проблеми, на нашу думку, вимагає враховувати точку зору вченого-енциклопедиста, президента Української академії наук (1921–1925) академіка В. І. Вернадського: «Я не був політиком. Перше місце у моєму житті займав і займає науковий пошук, наукова робота, вільна думка та творчий пошук правди особистістю. Але ця робота відбувалася у своєрідній суспільній моральній оболонці, що наклала невимовний вплив на моє життя... Наша спроба на відповідала історичному моменту, але скоріше за все, вона не була нам під силу»⁷¹. Здається, цей вислів В. І. Вернадського є своєрідним узагальненням сут-

ності причин іманентного конфлікту науки і влади у радянський період української історії.

У висновках зазначимо, що проблема «вчений у владі» в соціально-гуманітарному дискурсі радянських часів системно майже не досліджена в українській історіографії, а тому потребує ретельного методологічного і джерелознавчого супроводу із залученням державних, академічних та галузевих архівів. Ми не ідеалізували постать Ф. Д. Овчаренка. Було акцентовано на морально-етичних домінантах, які актуалізувалися в його державній і громадській діяльності. Наведено приклади, які однозначно свідчать, що в радянському істеблшменті академік Ф. Д. Овчаренко був доволі масштабною, неординарною, але на сьогодні – напівзабутою особистістю. Тому його державно-політична діяльність потребує осмислення в новітньому українському дискурсі.

⁷¹ Наука и власть: Воспоминания ученых-гуманитариев и общественников. Москва : Наука, 2001. С. 80. (Серия «Ученые России. Очерки, воспоминания, материалы»).

References

- Banakh O. Akademik Fedir Ovcharenko – vydatnyi ukrainskyi vchenyi i patriot // Pratsi NTSh (Khimichni nauky). Lviv, 2014. T. XL. S. 119–135.
- Buriak L. I. Instaliatsiia yak biohrafichnyi konstrukt: Hnat Pavlovych Zhytetskyi // Ukrainska biohrafistyka : Zbirnyk naukovykh prats. Kyiv, 2017. Vyp. 15. S. 13–42.
- Dmitriienko M. Portret istoryka ochyma koleh // Spetsialni istorychni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky: Zb. nauk. prats na poshanu vidomoho vchenoho, istoryka-ukrainoznavtsia, akademika Ukrainskoi Moholiansko-Mazepynskoi Akademii nauk (m. Otava, Kanada) Yaroslava Ivanovycha Dzyry. Kyiv, 2002. Chyslo 8, 9. Chastyna 1. S. 7–36.
- Fedir Danylovych Ovcharenko / Z. M. Vashchenko (sost., ukaz. pechat. robot; Y. V. Petrianov-Sokolov, H. Y. Fuks (vsup. st.). Kyiv : Naukova dumka, 1985. 116 s. (seriia «Byblyohrafiia uchenykh Ukrainskoi SSR»).
- Fihurnyi Yu.S., Yaroshynskiy O.B. Yaroslav Kalakura – vydatnyi ukrainskyi uchenyi (do 70-richchia z dnia narodzhennia) // Zbirnyk naukovykh prats NDIU, tom KhVI «Na poshanu Yaroslava Stepanovycha Kalakury». Kyiv, 2006. S. 11–23.
- Honchar O. Shchodennyky: u 3 t. uporiad., pidhot. tekstiv, peredm. V. Honchar. Kyiv: Veselka, 2002–2004. T. 2: 1968–1983. 607 s.
- Istoryk i Vlada. Kolektyvna monohrafiia / Vidpovidalnyi redaktor V.Smolii; tvorchyi kerivnyk proektu I. Kolesnyk. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2016. 543 s.
- Kalakura Ya. Obraz ukrainskoho radianskoho istoryka v konteksti introspektsii / Ya. Kalakura // Eidos. Kyiv, 2014–2015. Vyp. 8. S. 41–54.
- Kiral S. «Bereznevyi snih» – moia naicheshnisha knyha»: zbirka Ivana Chendeia v konteksti doby ta sohodennia // Suchasni problemy movoznavstva ta literaturoznavstva : zb. nauk. prats / vidp. red. I. V. Sabadosh. Uzhhorod, 2018. Vyp. 23. S. 154–162.
- Kiral S. «Kalyna pid snihom» Ivana Chendeia v konteksti arkhivnykh dokumentiv ta krytyky: do 20-richchia vykhodu zbirky u svit // Ridnyi kraj. Poltava: PNP, 2018. № 1 (38). S. 98–104.
- Kyrydon P. V. Partiino-derzhavna nomenklatura Ukrainskoi RSR 1945–1964 rokiv : klasyfikatsiia neopublikovanykh materialiv dzherelnoho kompleksu // Istorychna pamiat. Poltava, 2015. № 32. S. 112–119.

Nauka i vlast: Vospominaniya uchenyih-gumanitariiev i obschestvovedov. Moskva : Nauka, 2001. 319 s. (Seriya «Uchenyie Rossii. Ocherki, vospominaniya, materialyi»).

Osobovi arkhivni fondy vchenykh NAN Ukrainy v Instytuti arkhivoznavstva Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho: putivnyk / NAN Ukrainy, Nats. b-ka Ukrainy im. V. I Vernadskoho, In-t arkhivaznavstva; avt. ta uporiad: S. V Starovoit, A. I. Shapoval [ta in.]; redkol. :L. M. Yaremchenko (vidp. red.) [ta in.]. Kyiv, 2017. 772 s.

Ovcharenko F. D. Spohady / uklad. V. H. Butkevych. Kyiv: Oriiany, 2000. 456 s.

Pertsov N., Ulberh Z. Slovo ob uchenom y cheloveke // Zerkalo nedely.URL: https://zn.ua/article/print/SOCIUM/slovo_ob_uchenom_i_cheloveke.html

Politychni protesty y inakodumstvo v Ukraini (1960–1990): Dokumenty i materialy / Upor. V. M. Danylenko. Kyiv : Smoloskyp, 2013. 736 s.

Shapoval Yu. Partiinyi «natsionalist». Paradoksy Petra Shelesta. Lviv : Vyd-vo Anetty Antonenko ; Kyiv : Nika-Tsentr, 2020. 216 s.

Shelest P. E. ...Da ne sudymy budete. Dnevnykovyye zapysy, vospomynaniya chlena polytbiuro TsK KPSS. Moskva : Edition, 1995. 612 s.

Ulberh Z. R., Lebovka M. I. «Ya vybrav svii skladnyi i nelehkyi shliakh ...»: Do 100-richchia z dnia narodzhennia akademika F. D. Ovcharenka // Visnyk NAN Ukrainy. Kyiv, 2013. № 2. S. 84–88.

Vasyliiev V. Pershi sekretari obkomiv Kompartii Ukrainy v radianskii upravlinskii systemi (ser. 50-kh – pochatok 60-kh rr. KhKh st.) // Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka : Zb. st. Kyiv, 2009. Vyp. 15, ch. 1. S. 318–331.

Vlada URSR i zakordonni ukraintsi (1950–1980-ti rr.) / Uporiadnyk V. Danylenko. Kyiv : «Smoloskyp», 2017. 656 s.

Yamchuk P. M. Osobystist Mykoly Pidhornoho v sotsialno-istorychnomu konteksti KhKhI stolittia // Sofiia. Humanitarno-relihiieznavchyi visnyk. Kyiv, 2018. № 3(12). S. 50–57.

Yaremchuk V. Mynule Ukrainy v istorychnii nautsi v URSR pislialstalinskoj doby Ostroh: Vyd-vo Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». 2009. 526 s.